

11. Ferenczy Sarolta, *Petőfi „A Tisza” költeményéről*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1906/1, 104–105., vö. továbbá (összefoglalóan) Orosz, *i. m.*, 94.

12. Vö. *Petőfi Sándor összes költeményei*, eredeti kéziratok és kiadások alapján rend., jegyz. és variánsokkal kísérte Havas Adolf, Athenaeum, Budapest, 1892–93, III/588, ill. [n.a.] *Hölgyirodalom*, Magyar Szépirodalmi Szemle, 20. szám, 1847. május 16., 314–318, 318. *A Magyar Szépirodalmi Szemle* – helyesen – könyomatról beszél, nem fametszetről.

13. Noha a menyecske elhelyezkedése korántsem mellékes, egyes, talán némi önkénnyel modernista szemléletűnek nevezhető elemzések éppen arra hivatkozva érzékelnek a versben valamiféle idegenség-mozzanatot, hogy a menyecske, mint a versben megjelenő Másik, átkerült a túlpartra, a beszélőtől elszakítva jelenik meg. Vö. Lázok János, *Olvassuk együtt: Petőfi Sándor: A Tisza*, Igaz Szó, 1988/11, 466.

14. Vö. Gottfried Boehm, *A képleírás. A kép és a nyelv határaitól*, ford. Rózsahegyi Edit = *Narratívák* 1. *Képleírás, Képi elbeszélés*, szerk. Thomka Beáta, Kijárat, Budapest, 1998, 19–36, különösen: 28.

15. Itt, pontszerűen konkretizálva a kissé túlméretezett felvetést, most csak az egy ilyen áttekintés szempontjából különösen fontos szerzők életművének két, nem annyira centrális darabját említem: Ady Endre *Most pedig elnémulunk*, illetve József Attila a nagy tájverseket megelőző *Szép, nyári este van* című versét, ahol a hallgatás alakzata igen különböző kontextusban kapcsolódik valamiféle külső természet képéhez.

16. Nemes Nagy Ágnes, *Petőfi Sándor: A Tisza* = Uő., *Az élők mértana I.*, Osiris, Budapest, 2004, 297.

17. *Uo.*, 296.

18. *Uo.*

19. Nemes Nagy Ágnes, *A költői kép* = Uő., *Az élők mértana*, 89–126.

20. Paul de Man, *i. m.*, 111.

21. Pontosabb lenne talán a természet és a szubjektum összefonódásából, egymásba alakulásából, illetve ennek magyar költészettörténeti hagyományából kiindulni, amint azt például Pataky Adrienn teszi: *Antropomorf és dendroid organizmusok Szabó Lőrinc és Nemes Nagy Ágnes verseiben*, *Alföld*, 2018/12, 61–76.

SMID RÓBERT

Antropomorfizmus és ökomimézis

A TERMÉSZET CSENDJE A TROPOLÓGIÁBAN ÉS AZ ÖKOLÓGIÁBAN

Jelen tanulmány kiindulópontja egy nagyon egyszerű feltételezés: amit Paul de Man antropomorfizmusnak nevez a romantika beszédmódjában, kísértetiesen sok pontban egyezik azzal, amit Timothy Morton az ökomimézis technikájaként azonosít. Bár Morton többször említést tesz arról, milyen alapvető mértékben befolyásolja olvasási módját és ökológiai felfogását a dekonstrukció,¹ feltűnő lehet, hogy de Manra szinte egyáltalán nem hivatkozik. Ez persze magyarázható az 1988-as² és a 2014-es botrányokkal,³ ugyanakkor nehéz nem látni a predekonstrukciós de Man olvasási módjának és romantikus szövegekánonjának visszatérését Mortonnál, illetve a kései de Man esztétikai ideológiát érintő vizsgálódásait az ökokritikának „az esztétikai” kritikájaként történő pozicionálódásában – előbbi kapcsán elvégzem Morton és de Man Wordsworth-értelmezéseinek összeolvasását, utóbbiról pedig itthon Timár Andrea már értekezett.⁴

Dolgozatom ennél fogva nem vállal többet, mint hogy összehasonlítja de Mannek és Mortonnak a romantikadiskurzus-olvasatait abból a szempontból, hogy

előbbi a tropológia, utóbbi az ökológia felől azonosítja feltehetőleg ugyanazt az alakzatot. Amellett érvelek, hogy a természet csendje mint figura és figurativitás nemcsak összekapcsolja az antropomorfizmust és az ökomimézist, de a két szerző értelmezési keretének metszéspontját is jelenti a romantika tekintetében, amelyre alapozva egyáltalán azonosíthatóvá vált számukra az antropomorfizmus trópusa és az ökomimézis technikája a líraolvasás során.

Ehhez először összefoglalom de Man értelmezését, melyet Wordsworth *Winander Boy*-ról készített, kiemelve azokat a pontokat, ahol a beszélő hang feltételévé a természet csendjét teszi meg, ezzel pedig a hang és a hallgatás közötti kapcsolat sajátos figurációja íródik a költeménybe. Ennek alapján, másodsor, felteszem a kérdést, hogy a természet csendje és az arra való ráhallgatás, majd megszólalás tropológiája, vagyis, sematizálva, az ökológia és a nyelvi ökonómia mennyiben válnak egymás tüköralakzataivá, és a hallgatás de Man-olvasata és Morton ökokritikája felől értelmezve rendelkezhet-e olyan pillanattal, amikor a trópusok retorikája az általa konstituált viszonyt már nem képes magában foglalni, ennél fogva a természet csendje ténylegesen nem nyelvi materialitásként tételezhető. (A de mani értelemben vett materiális aspektusra a konklúzióban fogok kitérni.) Harmadszor, felvetem annak lehetőségét, hogy a hallgatás mint a tropológián belüli parabázis nem éppen az a figura-e, amely csend és nyelv, természet és csend, nyelv és természet relációiban olyan csúszásokat és aszimmetriákat indukál, amelyek szétfeszítik a de mani tropológia kereteit. Feltételezem tehát, hogy a hallgatás már nem a valamihez képesti külsőlegességként, a diskurzus hiánya helyetti diskurzusként nyeri el helyiértékét a dikcióban (ellentétben pl. Vörösmarty vagy Áprily „tájverseivel”, ahol a természet csendje és a költői hallgatás a politikum révén válnak egymással azonosíthatóvá). Negyedszer és végül, amellett érvelek, hogy Morton de Man-tól kölcsönzött romantikafelfogása alapján a természet csendje valójában a mi hallgatásunk, a megnevezhetetlen viszonyulás esztétikai ideológiája – annak ellenére, hogy a természet előtérbe tolása a Wordsworth-versben éppen az ideológia naturalizálása érdekében történne meg.⁵

1.

Morton a *Winander Boy*t olvasva a legbeszédesebb momentumnak egyértelműen a baglyok hallgatását tartja, mert állítása szerint ott történik meg a radikális ökomimézis: amennyire a természet esztétikumát kísérli meg leépíteni a vers azzal, hogy a baglyok nem huhognak, ugyanolyan mértékben nyitva is hagyja a beállt csenddel az esztétikai horizontot. Hiszen éppen az elnémulás inszcenírozza a természetet a vers tárgyaként, ahelyett hogy közegként (ambient) őrizné meg.⁶ Ugyanakkor a némaság nem egyszerűen felhívja a figyelmet a természet effajta kimozdítására a háttérből és az ezzel párhuzamos átesztétizálására, hanem egyben lebontja a distanciát az érzékelést lehetővé tevő feltételként – ti. a hanggal ellentétben a ráhallgatással nem tudunk képet alkotni arról, milyen messziről jön a csend –, ekképpen pedig a karnyújtásnyira lévő dolog illúziójával sarkall a rámutatásra és teszi meg az első lépést a poetikai deixis aktivizálhatósága felé.

De Man ugyanerről a versről látszólag Mortonnal ellentétesen nyilatkozik, ugyanis megállapítja, hogy a *Winander Boy*ban felvázolt világ érzékeny és válaszképes

(responsive), illetve összefüggésekben gazdag, egyúttal immerzív (interwoven).⁷ A hang és a természet egymást visszhangozzák, utóbbi „buja bősége” pedig nem Baudelaire *Correspondances*-ának hatalmas és mély egysége, hanem annál ártatlanabb és játékosabb de Man felfogása szerint.⁸ Wordsworth versében a válaszkérés és a kapcsolatok utáni vágy kielégítése artikulálódik a természetnek a másikként való megtételével egy olyan fiú számára, aki „egyedül áll”. De Man megállapítása alapján a völgy hiába választja el a fiút a számára idegen(nek tételezett) természet (hasonszórúen idegen) jelenségeitől, az egész szcénát belengő akusztikum – és ebben jelölhető ki értelmezésének látszólagos ellentéte Mortonéval –, a baglyok huhogása képes ember és természet között hidat képezni.⁹ Mihelyst viszont a fiú utánozni kezdi a huhogást a kapcsolatteremtés reményében, a baglyok elhallgatnak, ezzel pedig a természet zaja is alábbhagy: mindössze visszhangernyőként viselkedik a huhogás további terjedése érdekében. Ami ezt követően is hallható marad, az poetikailag sokkal szuggesztívebb, ugyanis az ökológia stabilitásából (összefüggések és válaszkészség) a fenyegetettségbe észrevétlenül és jelöletlenül lép át a vers. Nem azért, mert a huhogás utánzása nem a nyelv legnagyobb teljesítménye, hanem azért, mert erre reflexió történik, vagyis ahogy ezzel kapcsolatban Mortont már citáltam, a vers pontosan rámutat arra, hogy szándéka szerint felszámolja a distanciát natúra és kultúra között a saját huhogás visszhangoztatása során. A fiú által végrehajtott mimézissel megszűnik a természet válaszkészsége, ami „leaves the boy hanging”¹⁰ – ahogy de Man parafrázálja Wordsworth „Then, sometimes, in that silence, while he hung / Listening, a gentle shock of mild surprise / Has carried far into his heart the voice / Of mountain-torrents” sorait. A fiú tehát maga is hallgat; mindkét értelemben a vers tanúsága szerint. A központi kérdésem pedig az, hogy ez az „is” helyes-e az előző mondatban.

De Man Renée Wellekre és Geoffrey Hartmannra hivatkozva idézi fel azt az akadémiai közvélekedést, hogy a romantikus költészet nem több mint a szubjektum és az objektum, ember és természet kibékítése.¹¹ Olvasatom szerint ugyanakkor Wordsworth versében nemcsak reflektált az egymásba fonódása kultúrájának és natúrájának, hangnak és néma morajnak, hanem egy törés is beíródik azzal szemközt, hogy – de Man idézve – „az imitáció mindig elrejtje az idealizálást, amit végrehajt”:¹² a párhuzamos elhallgatás ugyanis nem tud olyan szimmetriát megképezni, mint a reflektált ellentétpárok tagjainak (natúra/kultúra, zaj/hang) viszonya. Ezt alátámaszthatja de Man azon megfigyelése, hogy lexikális szinten tényleg beíródik egy törés a szövegbe;¹³ az „áll” (stood) helyett „lóg” (hung) szerepel az „in that silence while he hung / Listening, a gentle shock of mild surprise” sorokban. De Man értelmezésében itt az analogikus visszhang cserben hagyja a fiút, ám a válasz (az utánzott baglyok visszahuhogása) pontosan a fiú hallgatása miatt nem érkezik meg, ez a viszony pedig azért nem artikulálódhat a fiú által, mert meghalt¹⁴ – nemhiába teljes közönnyel, csak úgy odaveti ezt a vers mindenfajta drámaiság nélkül, vagyis az olvasó számára ez egész biztosan nem lesz „gentle shock of mild surprise”. Eldönthetetlen marad azonban, ha jobban szemügyre vesszük a verset, hogy a természet válaszkészsége valóban megszűnt-e, vagy épp ellenkezőleg, totálissá fokozódott, vagyis a természet a hallgatásával gyászolja a fiút. De Man ezt a kérdést csak implicit módon teszi fel, és nem kevés vargabetű közbeiktatásával, ami-

kor felhívja a figyelmet arra, hogy a fiú halálának bejelentését követően a vers vagy elégiába, vagy az elszakadást (a papíron térbelileg is) színre vivő sírfeliratba kellene forduljon, ehelyett viszont egy wordsworth-i ódát kapunk a gyönyörű völgyhöz a maga komolyságával (iskolával, temetővel stb.).¹⁵

Ebből talán kiolvasható, hogy amint a költői nyelv magára veszi történeti zsánerét, akkor pontosan az analógiák, metaforák és katakrézisek magát organikusnak beállító nyelvével helyezkedik szembe, ami a hallgatás eldönthetetlenségét szüli; függőben marad, hogy a hallgatás a válasz hiánya lenne, vagy éppenséggel maga a válasz, vagyis gyásszal telített hallgatás. Ha de Man megállapítása szerint Wordsworth privilegizált státuszt rendel a költői nyelvhez, akkor az az igazságot nem a természeti dolgokról, hanem a megszólaló énről mondja ki: az én mindig csak kapcsolatokban létezhet.¹⁶ Ezért bír tétellel, hogy az antropomorfizmus és az ökomimézis nullpontja éppen annak visszhangoztatása, hogy a hang és a hallgatás közötti kapcsolat az utóbbi tagot már vagy eleve eldönthetetlenül teszi meg válaszként a kapott csendre, vagy a megszólalásra érkező válasz hiányaként posztulálja mindenfajta visszhang mint megkettőződés előtt.

2.

Kevesebb figyelem irányult arra a szakirodalomban, hogy de Man az antropomorfizmust már eleve megduplázott helyettesítésként vezeti be a líraolvasásba, vagyis a megszólítás helyett leírásként olvasott versrészeket visszafordítja a tényleges hallgatóktól való elfordulásba és a hiányzó beszélgetőtárs felé való odafordulásba, ezzel eredendően összekötve az antropomorfizmust az aposztrophé alakzatával. Ismeretes, hogy a *Hipogramma és inskripció*ban de Man Michael Riffaterre-t pontosan azért kritizálja, mert a francia irodalomtudós a megszemélyesítésként értett aposztrophét leírásként kezeli egy interszubjektív szituáció megképezése helyett.¹⁷ Az antropomorfizmus leválaszthatatlanul tapad a relációképzéshez – és ez a „leválaszthatatlanul tapad” suta megfogalmazás még jelentőséggel fog bírni –, ugyanis az én–te-viszonyok önkéntelen előtérbe helyeződése a trópusolvasásban a romantika retorikájának antropomorfizmusánál egybeesik azzal a feltétellel is, amelynek révén az emberi tudat kivetülhet vagy áthelyeződhet a természet világába. Szintén elegendő csak arra utalni, hogy de Man szerint Baudelaire *Correspondances* és *Obsession* című verseinek egymást értelmező feltételezettsége pontosan azon alapul, hogy a szimultán inszcenírozás interakcióként válik olvashatóvá, tehát az azonosítás antropomorfizmusként léphet működésbe.¹⁸ Amit de Man úgy posztulál a két említett Baudelaire-versben, hogy a szubjektum és az objektum kapcsolata a természet elemeinek megszólításával válik lehetségessé, ezzel pedig a két tényező összemérhetővé, átválthatóvá és kicserélhetővé¹⁹ – tehát gyakorlatilag az átvitel/metafora végrehajtása történik meg a trópusok működésében –, annak alapján egyrészt a *Correspondances*-nál az oszlopok beszéde az *Obsession*ban a fák közt süvítő szél zúgásává naturalizálódik, másrészt azonban az előbbi felől alakulhat az utóbbi egyáltalán beszéddé. Vagyis a természet mint nyelvi szürkegazdaságtan egyszerre szolgál annak feltételéül, hogy a *Correspondances* ekvivalenciái és felsorolásai az *Obsession*nak a két vers összekapcsolását végrehajtó antropomorfizmusai felől váljanak olvashatóvá, ugyanakkor az *Obsession* mint a *Correspondances* olva-

sata stabilizálja a természetet szürkegazdaságként, ahol az ember és természet tulajdonságai közti cseréknek a visszhangjai íródnak be megszólalásként.²⁰

Morton hasonlóképpen határozza meg a romantika természeteszményének dinamikáját, amikor azzal érvel, hogy az izolált, és ezzel igen gyakran idealizált náttúra *felé* vagy *felől* igyekszik a versbeszéd átmenetet kialakítani. Nem más történik ilyenkor, mint előbb egy szürkezőna létrehozása, amelynek később kimutatódik a hibriditása. Kulturális és természeti jegyeket keverve, a vad gondolkodásban, a zabolázatlan vadonban felismerhetővé válnak a kulturális jegyek, ugyanakkor a széplélek (die „schöne Seele”) az őt körülvevő épített környezetben viszontláthatja a vágyott organikus, természetes egészt.²¹ Akár felismerődik a kulturális ismerőség a zöld idegenségben, akár totális megismerhetetlenségként totemizálódik a természet (ami így toposzként tér vissza a kultúra területére, mindezzel egy újabb oppozícióban megképezve azt, ami megismerhető és ismert az ember számára), valójában a tényleges hibriditás azon félreértés oldalán bukkan fel, amelyet éppen ezek a formaképző átvitelek termelnek ki: autonóm idegenként, az emberi kulturalitásról leválasztva, mégis mindig már előzetesen a belső külsőlegesség helyiértékén pozicionálódik a természet.²² Morton e szürkegazdaság alakító feltételét nevezi ökomimézisnek, azaz szubjektum és objektum (megszólaló és megszólított) olyan összefonódottságát, amely bár nem előzetesként adott, de szükségszerűen előzetesen adottként feltételeződik. Ugyanez de Mannál: az antropomorfizmus a szubsztancia szintjén történő azonosítás,²³ ennél fogva egyrészt metafora (a természet nem feltétlenül az ember tulajdonságait veszi fel, hanem a *Correspondances*-ban ugyanúgy hasonlítódhat az embertömeg fákhöz és oszlopokhoz, mint fordítva, és tulajdonképpen így történik meg szubjektum és objektum egységképzése), másrészt az a dinamika is, hogy egy adott entitást egy másik entitásnak veszünk, és ezzel azt adottnak tekintjük. De attól, hogy emberivé teszünk valamit, nem következik belőle, hogy létezik is, figyelmeztet de Man,²⁴ Mortont tekintve pedig ugyanez áll a természetre: attól, hogy egységet képez közte és a kultúra között az ökomimézis, nem jelenti azt, hogy ez bármikor is két külön dolog volt.

Ha az antropomorfizmus inverze a naturalizálás, ahogy ezt de Man megjegyzi,²⁵ akkor a természetesen adottként tételezés figurája és e tételezés felfüggesztése is kell legyen egyszerre azért, hogy ember és természet viszonyának lírai-artikulált-megnyilatkozó megképződése előtérbe kerülhessen. Ez szüli Wordsworth versénél azt az eldönthetetlenséget, hogy tényleg a baglyok huhognak-e vissza, vagy a saját huhogás visszhangzik épp azért, mert a természet elhallgatott. Az aposztrophé mellett így a prosopopoeiát sem lehet figyelmen kívül hagyni az antropomorfizmus tárgyalásánál, mely két alakzat viszonya de Mannál úgy tételeződik, hogy míg a prosopopeia mint követelés egy kezdeti katakrézissel azonosítódik, addig az antropomorfizmus metaforaként olvasható, amely a sajátosságot, sajáttságot képezi meg,²⁶ mégis a végrehajtott azonosítás kényszereként megtörténő átvitelben stabilizálódik. A természet csendje és annak addresszálhatósága ennél fogva egy más-hogy nem megragadható szükségszerűséggé avanzsál – egy visszhang vagy válasz artikulációjaként (l. jelen dolgozat 20. jegyzetét), mint Wordsworthnál. Nem véletlenül nyilatkozik úgy de Man, hogy az antropomorfizmusban katakrézis és metafora átfedése valósul meg,²⁷ ugyanis míg a metafora helyettesít, addig a katakrézis ta-

pad, az antropomorfizmus pedig a kettő átfedésében az adekvátság vagy sajátosság hiányának mint legsajátabbnak a trópusa; a természethez közel vagy legközelebb eső kifejezés mint „abusio” válik a sajáttá, a megnevezhetetlenség mint már ott álló és működő trópus aktivizálódik. Hiszen amikor a fiú elhallgat, akkor vagy visszhangzódik a csend, vagy a csend a tényleges válasz, vagyis a csend megléte és a beszéd hiánya konstituálja a hallgatást, ugyanakkor a huhogás visszhangjának hallását is a hallgatás teszi lehetővé. A metaforával szemben az ideiglenesség és az ellenőrizhetőség felfüggesztése a katakrézis, de Patricia Parkerrel ellentétben²⁸ az én olvasatomban ez nem esik kívül az intencionalitáson, hiszen a *Winander Boy*-ban annak kinyilvánítása, hogy a szöveg ökomimézise felszámolja a hallgatással a távolságot a természet és a fiú között, vagyis az akusztikum elnémításának az aktuusa egyben a percepció felfüggesztésével is együtt jár. A katakrézis (mint metonimikus kauzalitás) ebben az esetben már eleve kikényszerített – ennyiben az alakzatok rendszerén kívüli, ugyanakkor a rendszer trópusa is.

Bettine Menke mindazonáltal úgy azonosítja katakrézis és antropomorfizmus széttartását, hogy míg az előbbi a figurativitás és a szó szerinti referencialitása közötti viszonyt teszi láthatóvá, addig az utóbbi megszakítja a helyettesítések láncát, amely előállította, és „elzárkózik tőle annak érdekében, hogy a természetüknel fogva némák beszélővé alakításának retorikai »merészségét« tompíthassa”.²⁹ E felfogás szerint a természet a csendre a zörejeivel hívja fel a figyelmet; meg kell szólalnia ahhoz, hogy elnémuljon – Wordsworth versében azonban nem ilyen egyértelmű megnyilatkozás és hallgatás viszonya. Amikor Menke összeköti az antropomorfizmust a prosopopoeiával, azt állítva, hogy valahányszor az utóbbi az előbbi felé közeledik, akkor megszűnik a katakrézisek és a metaforák közötti döntés képessége,³⁰ nem figyel arra, hogy ezzel éppen egy kényszert léptet életbe, ami maga a katakrézis. Ennyiben pedig az arc- és hangadás alakzata nem tud nem antropomorfizmusként megnyilatkozni, vagyis a Menke által azonosított széttartás katakrézis és antropomorfizmus közt folyton konvergenciába fordul. És bár állítása szerint az antropomorfizmus kikezdi a referencialitást egy megkettőzéssel, a hangadással annak, aminek a természet nem engedélyezte a beszédet,³¹ ezzel az antropomorfizmus egyúttal enyhíti is a zavart, vagyis a katakrézis mint kikényszerített eldönthetlenség abusióból értelemmel bíróvá, sőt referencializálhatóvá kell válják – pontosan annyira explicitté, mint amilyen explicit módon Wordsworth verse színre viszi az ökomimézist. Ez pedig éppenséggel a természet és nem a beszélő oldalán mutatkozik meg – akinek a természet vagy engedélyezi a beszédet, vagy nem –, így Menkével ellentétben azt állítom, hogy de Mannál – és őt Morton felől olvasva – az válhat tétellel bíróvá az antropomorfizmus működésében, hogy magának a természetnek mennyire van engedélyezve a beszéd (illetve milyen feltételek mellett ítéltetett szükségszerű hallgatásra), és hogy ennek az ellenőrizhetetlenség–ellenőrizhetőség, szükségszerűség–eldönthetőség vagy uralhatatlanság–uralhatóság (katakrézis/metafora) dichotómiának, amely a kikényszerített döntésben kumulálódik, lehet-e olvasásalakzata az antropomorfizmus.

Tehát a metaforikus átvittel szemben, ahol a hallgatás mint elhallgatás a természet csendjével azonosítódik, az antropomorfizmus annak abusiója-e – kiegészítve a de mani konklúziót –, hogy ha valamit emberivé teszünk, akkor feltéte-

lezzük, hogy létezik, illetve egy olyan binaritás bevezetési kényszeréé, amely mentén élettelennek és némának gondoljuk el a figuráltat eredetileg – holott a természet az organikusság és a vitalitás terepe lenne, nem mellesleg pedig a romantikus költészet hangjának eredete a zörejek, zajok és morajok miatt, ahogy azt Friedrich Kittler részletesen kifejti pályája elején és végén.³²

3.

A természet nemcsak lehetővé teszi az antropomorfizmust azzal, hogy bizonyos dolgoknak nem engedi a beszédet, de amikor maga antropomorfizálódik, az antropomorfizmust mint a tropológia apóriáját demonstrálja. A romantikus antropomorfizmus alakzatának kizárása pontosan a nyelv naturalizálásának a nevében történt meg, állapítja meg Anselm Haverkamp, és a prosopopeia által kapott hang természetesként vétele révén teljesedett ki.³³ Így érthető, hogy az antropomorfizmus a tropologikus feltételezettség apóriájaként egy alakzatnak az emberihez való hasonlóságában rögzül, a hang katakrézise pedig pontosan a hiányt, a hallgatást, a csendet mutatja fel leginkább sajátként, miközben ez a hiány, a természet kikényszerített hallgatása biztosítja a lehetőséget a hangadásra. Az antropomorfizmus ebben az értelemben, ahogy de Man fogalmaz, dermesztheti meg leginkább a tropologikus átalakítások és állítások végtelen láncolatát.³⁴ Ha az antropomorfizmusban a hang szó szerint nyilvánul meg, viszont éppen a szószerintiséget zárja ki olvashatóvá válásához (pl. a fák nem beszélnek kijelentést sem lehet szó szerint venni), akkor nem önkényes/intencionális binaritásban lép fel, mint azt Parker tételezi, hanem éppenséggel a kényszerített csendben, hallgatásban, amely a megszólalás miatt alapként pozicionálódik, vagyis mint az egyszerre szóra bírható és szóra bíró természet – a megszilárdult kettős binaritásban vagy a binaritás két oldalán megkettőződve (emberi, de azt hisszük, létezik, és ezzel párhuzamosan, élő, tehát szervetlennek kell lennie a figuráció előtt). A figuratív tehát nem természeti arcot kap, ahogy azt Menke állítja, amellyel szembehelyezkedik „az emberi” mint értelem éppen azáltal stabilizálódva, hogy önmaga értelmességét megkérdőjelezi (beszélhetnek-e a fák?, hogy az előző zárójeles példánál maradjunk), hanem katakrézis és metafora átfedése (ami eleve a tropologikus rendszer saját kényszere) pontosan úgy tárul fel az antropomorfizmusban, hogy a visszamenőlegesen tételezett élettelen hallgatását írja be. Ennyiben a jelölés önkényessége pusztán álca, mert mindig csak egy olyan binaritásban képes érvényesülni, amely viszont az ökonomizis terméke (hogy mindig is külön volt natúra és kultúra); az álca leválaszthatatlanul megismétlődik a visszhang tapadásában a természetből az eredeti hanghoz, ezzel azt is tételezve a tropologikus mozgások eredményeképpen, hogy az egybefonódás előtt lennie kellett külön natúrának és kultúrának, viszont előbbi mindig élettelenként és szervetlenként kellene beíródjon ehhez az utólagos posztuláltságában.

Ha de Man ugyanakkor nem egyszerű trópusnak nevezi az antropomorfizmust,³⁵ ezzel hangsúlyozva viszonykonstrukciós potenciálját, arra hivatkozva, hogy az a bináris ökonómiába integrálhatatlan, illetve aszimmetrikus struktúrákat hoz létre,³⁶ akkor ezzel pontosan a természet képzetét viszi színre egyszerre a kultúrával szembeállított natúraként és egy totális transzcendentalitásként is, amely integ-

rálhatatlan egy dichotómiába, viszont a dichotómia és az azon kívüliség bináris logikájaként írja be magát. Az antropomorfizmus mint naturalizálás e felől olvasva már eleve ismétlés, ennyiben pedig nagyon is természeti, hiszen benne a trópusok rendszere visszhangozza önmagát az előtérbe tolt naturalisztikusságban: a természet utánzása ezért már egy ökomimézis rekapitulációja és metalepszise Wordsworthnál is. E viszony szimmetrikus aszimmetriája pedig abban áll, hogy ismertnek venni, mi az emberi, még nem jelenti azt is, hogy tudjuk, mi a természeti. Nem fenomenalitásában adódik ugyanis a természet az embernek, illetve e módon éppen csak részenként válhat referenciálisan hozzáférhetővé, mely részek egy alakzat beírása során végrehajtott egységesítés feltételezése mellett válhatnak egy egész részeivé.³⁷ Hasonlóra jut Kulcsár Szabó Ernő is, amikor leszögezi, hogy „a tájverset nem fogjuk jobban »érteni«, ha a természet »megverselt« darabját – mondjuk Kemesalját vagy a Tiszát – felkeresve kívánjuk ellenőrizni a vers igazságát.”³⁸ Ugyanis a természet „élményszerű-turisztikai funkciója a modernitásban gyakorta éppen ettől [a phüszisztől mint természettörténeti feltárástól és a tájtól mint emergenciától]³⁹ – S. R.] elszakadva bontakozott ki”,⁴⁰ és vált az immanencia szubjektum és objektum viszonya szülte diszkurzív alakzatának módosulásaivá.

Morton felemás válaszaként olvasható az antropomorfizmus e tropologikai apóriájára (a szükségszerű elválasztottság feltételezése az azonosítás miatt), hogy a szubjektum/objektum dichotómia fenntartása – pontosan a romantika beszédmódjára jellemző „a természetben már ottléttel”⁴¹ – a beszélő bennfoglaltságával szemben működik. Szerinte szubjektum és objektum áthidalhatatlansága és kényszeres relációképző formalizálása akkor érvényesül a leginkább, amikor az ökomimézis immerzióillúziója olyasfajta pozitívitásként íródik be a versekbe, hogy annak éppen a szöveg és az abban megszólaló hang figurativitása legyen képes ellentartani a természettől való distanciájával, idegenségével; ezzel egyszersmind negativitássá változtatva magát a költeményt.⁴² Vagyis olyan szekunder természetté, természetességgé, amely mindazonáltal imitálni igyekszik a természet zörejeit, zajait, így azok a megszólalás felől pozicionálódhatnak a megszólított beszédeként vagy némaságaként – ahogy az a *Winander Boy*ban is történik.

De mi történik abban az esetben, ha megszólalás és hallgatás kölcsönösen konstitutív viszonya az antropomorfizmus és az ökomimézis beíródásában éppen nem a szubjektivitás felől kerül vizsgálatra. Akkor az ökomimézis a saját effektusait azzal építi le, hogy performált állítása szerint a természet nem tud nem olvasható lenni, ennyiben pedig a természet csendje vagy a megszólalás alakzatán keresztül (mint parabázis), vagy a megszólalás alakzatában (mint megszólított) artikulálódik. Ahogy Kulcsár Szabó megfogalmazza: „A természet különösen a költészetben nem az, ami magától fogva magánvaló. A természet azért is mindig humán konstrukció, mert a mindenkori észlelés horizontstruktúrája csak az emberre vonatkoztatva teszi hozzáférhetővé [vagy éppen hozzáférhetetlenné, hiszen a baglyok hallgatása felfüggeszti a térérzékelést a Wordsworth-versben – S. R.]. Azt is mondhatnánk, ennyiben sohasem a természet naturalizálja az embert, hanem humán rátekintésben a natúra tárgyiságai, színei, hangjai és dimenziói rendeződnek olyan mediális környezeté, amely az ember számára »berendezett«, s egy neki menedékül szolgáló anyatermészet alakját ölthette.”⁴³

4.

A természet csendjének előállított voltára pont az hívja fel tehát a figyelmet, ahogy a természetet előtérbe tolja bármelyik vers az ideológia és az eszmék ellenében. Ezzel a lépéssel viszont az immerzió helyett éppenséggel egy olyan immedialitás válik a romantikus versbeszéd sajátjává, amely egy átvitel a szószerintiség kizárásával (vagyis az antropomorfizmus egyik aspektusa). Hovatovább destruálódik az esztétikai távolságtartás is azzal párhuzamosan, hogy a közvetlenség válik a tulajdonképpeni distanciává, mely leleplezi, hogy a vers máshogy nem olvasható, mint a természettel való összefonódottságára tett önreflexió. Ugyanis Wordsworth-nél a szöveg arra mutat rá, hogy intenciója szerint felszámolja a distanciát natúra és kultúra között, viszont ez az aktus maga az a distanciaképzés, amelyet az intencióra irányuló poetikai deixis kivitelez. Csak olvasási utasításként olvasható, ami maga idealizált állapot a versben már azzal is, hogy szó szerint olvasandó a reflexió, viszont az antropomorfizmus, ahogy fentebb kifejtettem, ezt a szószerintiséget zárná ki. Ha az antropomorfizmus relációképzés és predikátum, vagyis egyszerre állítást produkál és az ennek megtételéhez szükséges mozzanatokot is állítja,⁴⁴ akkor pontosan azzal viszi színre viszonyrendszerét, hogy azt saját olvashatóságaként tünteti fel természet és ember, csend és megszólalás viszonyában. Ez merőben különbözik attól, amit Wolfgang Iser üres helynek nevezett a rámutatás és elhallgatás dialektikája révén létrejövő és szabályozódó elemek kiemelésével, ám a köztük lévő kapcsolat elhallgatásának formájában.⁴⁵ Morton és de Man elméleteiben az antropomorfizmus és az ökomimézis éppen a kapcsolatokat teszi nyilvánvalóvá, viszont a relációban résztvevő elemek maradnak a háttérben – holott a primer szövegek meg azokat tolják az előtérbe.

Az immedialitás, a túlzott közelség mindenesetre a veszteség érzetét kelti Morton szerint,⁴⁶ vagyis maga a szöveg válik olyan distanciává, negativitássá, tehát megszólalássá a természet csendjével szemben, amely felhívja a figyelmet a hiányra, a természet elvesztésére. A természet megszólítása ezért olyan távolságot feltételez, amely a megszólalás és a hallgatás között húzódik az immanenciában; nem a jelenlétbe íródik be a távollét vagy fordítva, hanem pontosan a megnevezhetetlenség és rámutathatatatlanság azonosítódik tropologikus szinten beszéd és hallgatás relációjának a dinamikájával. Ennyiben a természet egy újabb figuraként azonosítható a figurán belül: mindig egy apophasis, a nem megemléttel említődik meg az antropomorfizmusban – az előtérbe tolással kellene, hogy megalkossa a háttért. A natúra a tropologikus ökonómiában és a dichotomikus taxonómiákban a kényszerűen beleértett, maga a katakrézis – legalábbis működését tekintve. Az antropomorfizmus által megképzett hamis közvetlenség és a közvetlenség illuzórikusságának leleplezése egyaránt duplikációkhoz és tükröződésekhez vezet az esztétikai és az esztétizált, az eredeti (hang) és a megismételt (visszhang) között. Ez a megszólaló alakzatában markánsabban megmutatkozik, mint a megszólítottnál: „még akkor is ha az »én«-t a természetbe lehetne süppezteni és továbbra is énként létezne, maradna az az én, amelyik ezt elmondja.”⁴⁷

Mert végső soron nem épp a szóra bírhatatlan természet olvasódik antropomorfizmusként és ökomimézisként abban, ahogy a megképzett alanyi megszólaló és kijelentései egymástól elválasztottnak kerülnek beállításra, valahányszor az én beszéde, lelke, elméje a természetbe kivetítődik,⁴⁸ ennyiben pedig a „dialektikus át-

fordítás állítólagos eredményei – a jelentésalkotás, a nyelv fenomenalitásának megalapozása – inkább azoknak a mechanikus es ismétlődő folyamatoknak az illuzórikus hatásai [...]: figurákkal kierőszakolt egymásmellettiségek, ismétlésben fönnálló kapcsolatok.”⁴⁹ Ennek figurációja azzal jár, hogy az alany és állítmány közötti kapcsolat lehetősége már a beszélő megalapozottságánál felfüggesztődik, hiszen „[a]z »én« tételezettségének következményeként kitörlődik az azonosság mint az »az, ami« és az »az, aminek mondja magát« azonossága-a-különbözőségben, mint tulajdonságokkal bíró létező vagy állítmányokkal rendelkező alany.”⁵⁰ Ezt az alapvetően interobjektív viszonyt, amely az én verbális állításában figuratív módon működik, nevezi Morton realista mágiának, amikor a fenomenális tapasztalat által alkotott oksági láncok annak mutatják magukat, amik: egy esztétikai előtérrel elleplezői az aszimmetriáknak és diszharmóniáknak.⁵¹

Ez a reláció értelmezhető materialitásként de Mannál a figurációban: mentes az intellektuális reflexiótól, tisztán formális, híján van a szemantikai mélységnek. Nagyon hasonló ahhoz a viszonyhoz ez a természetesnek vélt alap, amelyet Timár foglal össze a mortoni ökokritika központi gondolatával, az ökológikus lét természetszeretetével kapcsolatban: „olyasmit szeretünk, ami nem azonos velünk... szeretjük a dologváltót, a néma, tárgyias minőségét a tárgynak, a radikális nem azonosságát: a természet *nem* a lelkünk tükre”,⁵² hanem automatizmus – tehetjük hozzá. Wordsworth-nél ugyanis az ökológikus lét materialitása logikus tropológiai kényszerként lép érvénybe, amikor a fiúnak meg kell halnia a természet hallgatásához, hogy az ne artikulálódhasson a megszólalásban; ez a természet rendje. Illetve az is, hogy a fenomenalitása ennél fogva a tropológiai rendszer fenomenalizálódásával kerül átfedésbe, és hozzájárul a realista mágiához, ezzel párhuzamosan pedig a természeti jelenségek az antropomorfizációban (és az ezzel együtt járó adresszálhatóságukban) képesek enaktálni a trópusok ökonómiájának materialitását, amely nem más, mint az esztétikainak mint érvényes kategóriának a lebontása⁵³ – antropomorfizmus és ökomimézis nullpontja. Ha pedig Morton szerint nincs ökológia szubjektum nélkül,⁵⁴ a kérdés csak az, hogy az a beszélő én vagy a hallgató természet, esetleg a kettő összefonódása mint reláció lenne; ennek kialakítója pedig a tropológikus automatizmus, amely egy kényszer a választás helyett, azaz hogy a kényszer választása és a választás, a binaritás kényszere;⁵⁵ az antropomorfizmus a metafora és a katakrézis katakretikus átfedéseként. Wordsworth-t ugyanez a kényszer mozgatja, amikor elégia vagy sírfelirat helyett ódával zárja a verset, mert egy elégia szólhat az eltávozottról, de nem távozhat el a természet, amelynek bioszférája nélkül a beszélő hang nem terjedne, és végképp nem visszhangozna: nem tudjuk gyászolni a természetet, mert annyira benne vagyunk abban minden figuratív megnyilatkozásunkkal.

JEGYZETEK

1. L. Timothy Morton, *Ecology without Nature. Rethinking Environmental Aesthetics*, Harvard UP, Cambridge (MA), 2007, 6.; Uő., *Dark Ecology. For a Logic of Future Coexistence*, Columbia UP, New York (NY), 2016, 48–51.; Uő., *Being Ecological*, MIT Press, Cambridge (MA), 2018, 74.

2. L. ehhez magyarul: Kulcsár-Szabó Zoltán, *A gondolkodás háborúi. Töredékek az erőszakos diskurzusok 20. századi történetéből*, Ráció, Budapest, 2014, 267–295.

3. L. Evelyn Barish, *The Double Life of Paul de Man*, W. W. Norton, New York (NY), 2014.

4. L. Timár Andrea, *A tenger és a kagyló. A katasztrófa már megtörtént, avagy a poszthumán poétikák lehetőségei = Verskultúrák. A líraelmélet perspektívái*, szerk. Kulcsár Szabó Ernő – Kulcsár-Szabó Zoltán – Lénárt Tamás, Ráció, Bp., 2017, 309–12.

5. Timothy Morton, *The Ecological Thought*, Harvard UP, Cambridge (MA), 2010, 10.

6. Uő., *Ecology without Nature*, 77.

7. Paul de Man, *Romanticism and Contemporary Criticism*, The Johns Hopkins UP, Baltimore (ML), 1996, 77.

8. *Ua.*

9. *Ua.*

10. *Uo.*, 80.

11. *Uo.*, 101.

12. Uő., *The Rhetoric of Romanticism*, Columbia UP, New York (NY), 1984, 281.

13. Uő., *Romanticism and Contemporary Criticism*, 78.

14. *Uo.*, 80.

15. *Ua.*

16. *Uo.*, 85.

17. Vö. Uő., *The Resistance to Theory*, University of Minnesota Press, Minneapolis (MN), 2002, 31.

18. Vö. Uő., *The Rhetoric of Romanticism*, 242–245.

19. *Uo.*, 246.

20. Vö. *Uo.*, 86. Barbara Johnson olvasata alapján ezért az antropomorfizmus, különösképpen azáltal, hogy de Man Nárkisszosz és Daphné példáit hozza, úgy működik, mint egy mitologikus világ, ahol ember és természet feltételezett harmóniája krízisbe kerül, s az identifikációkban bekövetkező törés maradéka nem más, mint az antropomorfizmus (Barbara Johnson, *Anthropomorphism in Lyric and Law*, Yale Journal of Law & the Humanities, 1998/2, 552.). Amennyiben Nárkisszosz minden említése mögött ott rejtőzik Echo, ahogy azt Johnson felemlegeti, akkor viszont ennek talán mégsem a de Manon végrehajtott feminista kritika felé kellene vezetnie, hanem egy olyan visszhang azonosítási feltételeinek feltárását kezdeményezhetné, amely már eredetileg adott, és ezért szükségképpen hangként transzformálódik, máskülönben pusztá viszonystruktúra maradna – és emiatt a megszólalást mi is előzetesként kényszerülünk olvasni.

21. Morton, *Ecology without Nature*, 142.

22. *Uo.*, 141.

23. de Man, *The Rhetoric of Romanticism*, 240.

24. *Uo.*, 245.

25. *Uo.*, 246.

26. *Uo.*, 79 sk.

27. *Uo.*, 244.

28. Vö. Patricia Parker, *Metafora és katakrézis = Figurák*, szerk. Füzi Izabella – Odorics Ferenc, Gondolat – Pompeji, Bp. – Szeged, 2004, 58 sk.

29. Bettine Menke, *Az olvasás 'prozopopeiája' de Mannál. Az emlékmű kiüresedése = Paul de Man „retorikája”*, szerk. Füzi Izabella – Odorics Ferenc, Gondolat – Pompeji, Bp. – Szeged, 2004, 35.

30. Vö. *Uo.*, 69.

31. *Uo.*, 37.

32. L. Smid Róbert, *Birdlandtól Ladylandig – és vissza. A lírai hang archeológiája Friedrich Kittler életművében = Verskultúrák*, 524–550.

33. Anselm Haverkamp, *FEST/SCHRIFT. Festschreibung unbeschreiblicher Feste = Poetik und Hermeneutik*, Bd. 14, szerk. Walter Haug – Rainer Warning, Fink, München, 1989, 288.

34. de Man, *The Rhetoric of Romanticism*, 240.

35. *Ua.*

36. Olyan szinten is, hogy bár az *Obsession* a *Correspondances* lírai olvasata, ez fordítva nem lehetséges. *Uo.*, 262.

37. Hogy a fenomenológia kritikája felől is mennyire összecseng Morton és de Man érvrendszere, ahhoz l. előbbi Pascal-olvasatát (Uő., *Aesthetic Ideology*, University of Minnesota Press, Minneapolis [MN], 1996, 58 sk.) és utóbbinak az ökológiát a püré (ma/esh) struktúrájával azonosító gondolatmenetét (Morton, *The Ecological Thought*, 28–38.)

38. Kulcsár Szabó Ernő, *Szótest – látvány – hangzás. A költői kép hangolt materialitásának néhány kérdése Babits és Nemes Nagy között = „folyékony szobor vagy szilárd szökőkút”. Tanulmányok Nemes Nagy Ágnesről és más újholdasokról*, szerk. Buda Attila – Palkó Gábor – Pataky Adrienn, PIM, Bp., 2017, 13.
39. Vö. még ehhez Morton, *Being Ecological*, 24.
40. Eisemann György, *A „létezés poézise” Arany János lírájában = Verskultúrák*, 147.
41. Morton, *Ecology without Nature*, 135.
42. *Uo.*, 137, illetve 150.
43. Kulcsár Szabó, *i. m.*, 41.
44. Cynthia Chase, *Arcot adni a névnek. De Man figurái*, Pompeji, 1997/2–3, 115.
45. Wolfgang Iser, *Az olvasás aktusa. Az esztétikai hatás elmélete = Testes könyv, I*, szerk. Kiss Attila Atilla – Kovács Sándor – Odorics Ferenc, ICTUS – JATE, Szeged, 1996, 248.
46. Vö. Morton, *Dark Ecology*, 127.
47. Uő, *Ecology without Nature*, 182.
48. Vagy ahogy ezt Eisemann megfogalmazza: „A széltől – a hangzó természet romantikus közegétől – eredő, de ekkor már csak zajló törmelékként továbbított szavak elfedik nemcsak a költő által hátrahagyott nyomokat, hanem magát a holt költőt is mint nyomot.” Eisemann, *i. m.*, 153.
49. Chase, *Arcot adni a névnek*, 143.
50. *Uo.*, 121. Itthon legutóbb Balogh Gergő hívta fel a figyelmet a lírai és az életrajzi én romantikától örökölt szervességére, holott már a mű, az életmű, az életrajz és az irodalomtörténeti narratívában használt ének esetében is beszélhetünk olyan eleve osztottságokról, amelyeknek két oldala között csak tételezhető a szimmetria, de nem természetesen adott szimbiózisként: „Az én jelölése ebben a paradigmában olyan önreflexív jelszerkezetet feltételez – hiszen itt az én jelöltje az én –, amely éppen a minden közlésbe törést ékelő nyelvi differencia eltörölhetetlensége miatt lesz tulajdonképpen lehetetlen, így a megkülönböztethetlenségbe való eljutás már mindenkor egy történeti szempontból is téves olvasaton, például a romantikus irodalom önprezentációjában a vallomás alakzatait gyakran előtérbe állító tendenciáiknak a későmodern versnyelvben megfigyelhető szétagolódással szembeni értelmezői abszolutizálásán alapszik.” Balogh Gergő, *Karinthy nyelvet ölt. Nyelv, technika és felelősség Karinthy Frigyesnél*, FISz, Bp., 2018, 163.
51. Timothy Morton, *Realist Magic. Objects, Ontology, Causality*, Open Humanities Press, h. n., 2013, 19.
52. Timár, *i. m.*, 314.
53. Vö. Andrzej Warminski, *Ideology, Rhetoric, Aesthetics. For de Man*, Edinburgh UP, Edinburgh, 2013, 41.
54. Morton, *Ecology without Nature*, 182.
55. Hogy parafrazeáljam Kulcsár-Szabónak a de mani szöveggépre vonatkozó koncepcionalizálását: vö. ehhez Kulcsár-Szabó Zoltán, *Tetten érhetetlen szavak. Nyelv és történelem Paul de Mannál*, Ráció, Bp., 2007, 297.

MEZEI GÁBOR

Az írás fraktúrái

A HANGOZTATHATATLAN SZEREPE A LÍRÁBAN

Ha a hallgatás jelenségéhez az írás grafikus működései felől közelítünk, felmerül a kérdés, hogy az írást egyáltalán lehetővé tevő térközök és üres helyek hogyan viszonyulnak hozzá. Az írás fraktúrái, amelyeknek a grafikus felület ad teret, a hangoztathatatlan jelenlétét eredményezik az irodalmi szövegben. Ez a hangoztathatatlanság pedig, mintegy a hallgatásból való kilépés, sőt, a megszólalás lehetetlenségeként az írás ezen szükségszerű üres helyei által generálódik, és ilyen módon